

The Greek Review of Social Research

Vol 159 (2022)

159

The economic valuation of cultural heritage: An analysis of economics-based tools and their limitations

Mina Dragouni

doi: [10.12681/grsr.30814](https://doi.org/10.12681/grsr.30814)

Copyright © 2022, Δρ Πολιτιστικής Διαχείρισης (UCL)

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Dragouni, M. (2022). The economic valuation of cultural heritage: An analysis of economics-based tools and their limitations. *The Greek Review of Social Research*, 159, 3–31. <https://doi.org/10.12681/grsr.30814>

Μήνα Δραγούνη*

Η αποτίμηση της πολιτιστικής κληρονομιάς:
Μια ανάλυση των οικονομικών εργαλείων και των περιορισμών τους

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Τα τελευταία χρόνια, η διεθνής νεοφιλελεύθερη πολιτική για τον πολιτισμό προωθεί τη ρητορική της «ανταποδοτικότητας των επενδύσεων» στα πολιτιστικά αγαθά και κατ' επέκταση την ανάγκη δημιουργίας κατάλληλων μεθοδολογιών για την αποτίμηση της αξίας τους. Σε αυτό το πλαίσιο, το παρόν άρθρο εξετάζει ορισμένες από τις βασικές έννοιες και τις μεθόδους των συστημικών οικονομικών, οι οποίες επιστρατεύονται στη μέχρι τώρα βιβλιογραφία για να ορίσουν και να οριοθετήσουν την οικονομική και κοινωνική αξία της πολιτιστικής κληρονομιάς. Όπως υποστηρίζεται, παρότι η αξία των μνημείων συγκροτείται συλλογικά μέσα από πολύπλοκες κοινωνικές διαδικασίες και αλληλεπιδράσεις, οι νεοκλασικές οικονομικές τεχνικές περιορίζονται στην αποσπασματική αποτύπωσή της με όρους ατομικής κατανάλωσης. Καθώς προκύπτει η ανάγκη για μια ολιστική προσέγγιση στο ζήτημα, προτείνεται η σύνθεση μεθοδολογιών που αφενός συνδυάζουν τα εργαλεία των οικονομικών με την ποιοτική συμμετοχική έρευνα και αφετέρου εδράζονται σε ευρύτερες ιδέες και προβληματικές της πολιτικής οικονομίας που απομακρύνονται από τις συνηθισμένες υποθέσεις της μικροοικονομικής θεωρίας.

Λέξεις κλειδιά: πολιτιστική κληρονομιά, οικονομικά του πολιτισμού, πολιτιστική πολιτική, πολιτιστική αξία, πολιτική οικονομία

*Δρ Πολιτιστικής Διαχείρισης (UCL), Μεταδιδακτορική ερευνήτρια, Τμήμα Οικονομικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πάντειο Πανεπιστήμιο, e-mail: m.dragouni@panteion.gr

*Mina Dragouni**

The economic valuation of cultural heritage:
An analysis of economics-based tools and their limitations

ABSTRACT

In recent years, global neoliberal cultural policy promotes the idea of heritage as an “investment asset” pushing for the development of methods and tools for assessing the value of cultural heritage resources and monuments. In this framework, the paper explores some key concepts and techniques of mainstream economics that have been used so far in the extant literature to define and delineate heritage economic and societal value. As argued, although the value of monuments and the past is realised collectively through complex social processes, neoclassical economic methods are limited by capturing only a fragment of this value as defined by patterns of individual consumption. Given the need for a holistic approach to the subject, it is suggested that new methodologies are devised that firstly, combine economics tools with qualitative participatory research and secondly, are theoretically framed by broader concepts and questions of political economy that deviate from commons assumptions of microeconomics theory.

Keywords: cultural heritage; heritage economics; cultural policy; heritage value; political economy

* PhD in Sustainable Heritage (UCL), Post-doctoral Researcher, Department of Economic and Regional Development, Panteion University of Social and Political Sciences.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα οικονομικά της πολιτιστικής κληρονομιάς (heritage economics) αποτελούν ένα αναδυόμενο πεδίο, εν πολλοίς αχαρτογράφητο, όχι μόνο στην ελληνική αλλά και τη διεθνή βιβλιογραφία. Μελετώντας κανείς το σχετικό υλικό, εύκολα διαπιστώνει ότι παρόμοια με τα οικονομικά του πολιτισμού (cultural economics), το μεγαλύτερο μέρος της έρευνας αντλεί το περιεχόμενο του μονομερώς από την επιστήμη των οικονομικών (βλ. ενδεικτικά, Jaffri and Apostolakis, 2011¹ Brida et al., 2012¹ Lazrak et al., 2014¹ Bakhshi et al., 2015¹ Franco and MacDonald, 2018) ενώ είναι ελάχιστες οι ερευνητικές προσπάθειες που παρουσιάζουν διεπιστημονικότητα, συνδυάζοντας την οικονομική θεωρία και τις μεθόδους και προσεγγίσεις άλλων συναφών κλάδων, όπως των σπουδών για την πολιτιστική κληρονομιά (heritage studies), της διαχείρισης πολιτισμού (heritage management) και της αρχαιολογίας για το κοινό (public archaeology).

Παρότι αυτό από μόνο του δεν αποτελεί απαραίτητα πρόβλημα, οι περισσότερες οικονομικές μελέτες για την πολιτιστική κληρονομιά οδηγούνται τελικά σε αναγνώσεις και ερμηνείες μονολιθικού χαρακτήρα, καθώς αρκούνται στη σχεδόν αυτούσια εφαρμογή ιδεών και τεχνικών από άλλους κλάδους των οικονομικών στο πεδίο του πολιτισμού (π.χ. τα οικονομικά του περιβάλλοντος), αγνοώντας τα ιδιοσυγκρασιακά χαρακτηριστικά του τομέα αλλά και το corpus των μελετητών (π.χ. ανθρωπολόγων, αρχαιολόγων κ.ά.) που αναλύει θεωρητικά και εμπειρικά ζητήματα σχετικά με τις αξίες, τις λειτουργίες και τη σημασία του παρελθόντος στο παρόν εδώ και σχεδόν τέσσερις δεκαετίες¹. Έτσι, παρότι η οικονομική διάσταση της πολιτιστικής κληρονομιάς αποτελεί πλέον ένα σημαντικό πεδίο επιστημονικής διερεύνησης, η αντίστοιχη βιβλιογραφία περιορίζεται σε τομεακές προσεγγίσεις.

Τα παραπάνω ισχύουν και για το κομμάτι της βιβλιογραφίας που ασχολείται με την αποτίμηση της αξίας της πολιτιστικής κληρονομιάς ή/και με την αξιολόγηση των συνεπειών της για την οικονομία και εν γένει την κοινωνία - θεματική στην οποία εστιάζει το παρόν άρθρο. Σήμερα είναι πλέον αντιληπτό ότι η προστασία και η ανάδειξη του παρελθόντος δημιουργούν μια πληθώρα άμεσων και έμμεσων επιδράσεων που

¹ Η πρώτη έκδοση του βιβλίου του David Lowenthal, *The past is a foreign country*, το 1985 μπορεί να θεωρηθεί ορόσημο στο συγκεκριμένο corpus.

μετακυλούνται σε διάφορους τομείς της οικονομίας. Ο τομέας καθαυτός περιλαμβάνει ποικίλα αγαθά και υπηρεσίες που σχετίζονται - μεταξύ άλλων - με τα μνημεία, τους αρχαιολογικούς τόπους, τα ιστορικά κτίρια, τα μουσεία, τις πινακοθήκες, τις βιβλιοθήκες και τα αρχεία, η λειτουργία των οποίων προϋποθέτει και επιστρατεύει πόρους και εργασία σε πολλαπλά στάδια, τόσο επιστημονικά (π.χ. έρευνα, τεκμηρίωση, επιμέλεια εκθέσεων) όσο και διοικητικά, δημιουργώντας άμεσα οικονομικά αποτελέσματα και συνεισφέροντας έμμεσα στους τομείς που τον υποστηρίζουν (π.χ. αρχιτεκτονική, μηχανική, χημεία). Παράλληλα, δορυφορικές βιομηχανίες και αγορές, όπως ο τουρισμός ή η αγορά ακινήτων, οι οποίες δεν εμπλέκονται άμεσα με τις παραγωγικές διαδικασίες του πολιτισμού, κεφαλαιοποιούν συχνά την αξία του, πολλαπλασιάζοντας το οικονομικό του αποτόπωμα (Harvey, 2012).

Καθώς το ερώτημα της ερμηνείας και της αποτίμησης της πολιτιστικής αξίας φαίνεται να απασχολεί όλο και περισσότερο την επιστημονική έρευνα και την πολιτιστική πολιτική σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο, τα τελευταία ιδίως χρόνια βλέπουμε να δημοσιεύονται όλο και περισσότερα άρθρα και εκθέσεις πάνω στο θέμα (βλ. ενδεικτικά Licciardi and Amirtahmasebi, 2012* Crossick and Kaszynska, 2016* CHCfE Consortium, 2015* Avrami et al., 2019). Δεδομένου ότι τα αποτελέσματα των μελετών αυτών μπορεί να έχουν ισχυρό αντίκτυπο όχι μόνο στη χάραξη αντίστοιχων πολιτικών αλλά και στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουμε το παρελθόν και τα υλικά και άυλά του κατάλοιπα (π.χ. ως πόρο, δημόσιο αγαθό ή επενδυτικό κεφάλαιο), είναι σημαντικό να αποδομήσουμε με κριτική ματιά τόσο τα μεθοδολογικά τους εργαλεία όσο και τη θεωρητική τους αφετηρία.

Έτσι, το παρόν άρθρο αρχικά, αναλύει τους λόγους για τους οποίους η πολιτιστική πολιτική στρέφεται ολοένα και περισσότερο προς μια οικονομική ανάγνωση της πολιτιστικής κληρονομιάς και στη συνέχεια, εξετάζει τις οικονομικές προσεγγίσεις και μεθόδους που χρησιμοποιούνται μέχρι σήμερα στη διεθνή βιβλιογραφία για την αποτίμηση της πολιτιστικής αξίας. Μέσα από την επισκόπηση αυτή αναδύονται ευρύτεροι προβληματισμοί σχετικά με τις υποθέσεις και τους περιορισμούς των συστημικών οικονομικών και της μικροοικονομικής θεωρίας, προτείνοντας εναλλακτικές κατευθύνσεις για τη θεωρητική πλαισίωση και την εμπειρική έρευνα πάνω στο θέμα.

2. ΤΟ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΑΝΤΙΚΤΥΠΟ ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ

Η πολιτιστική κληρονομιά συνθέτει ένα σύνολο από σύγχρονα αγαθά και υπηρεσίες με οικονομικά χαρακτηριστικά, η παραγωγή των οποίων – από τον εντοπισμό και την ερμηνεία, μέχρι την αποκατάσταση, τη συντήρηση, την ανάδειξη και το άνοιγμα στο κοινό - απαιτεί τη δαπάνη κεφαλαίου και πόρων, όπως η εργασία, η εξειδικευμένη γνώση και η τεχνολογία. Με αυτόν τον τρόπο, η πολιτιστική κληρονομιά συμμετέχει ενεργά σε διαδικασίες που οδηγούν σε οικονομικά αποτελέσματα ενώ, την ίδια στιγμή, τα ίχνη και τα κατάλοιπα του παρελθόντος αποτελούν και τα ίδια πόρο και κεφάλαιο, του οποίου η αξία μεταβολίζεται σε άλλα αγαθά και υπηρεσίες, εμπορικά και μη, που καλύπτουν τις ανάγκες της κοινωνίας. Έτσι, η οικονομική σημασία της πολιτιστικής κληρονομιάς δεν εντοπίζεται μόνο σε έναν υπο-τομέα της πολιτιστικής «βιομηχανίας» αλλά εμφολεύει σε ποικίλες οικονομικές διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα σε διάφορους κλάδους του οικονομικού συστήματος, όπως η εκπαίδευση, η ψυχαγωγία και ο τουρισμός, πολλαπλασιάζοντας έμμεσα τα οικονομικά οφέλη.

Κατά συνέπεια, τα ερωτήματα σχετικά με την οικονομική διάσταση της πολιτιστικής κληρονομιάς εκτείνονται σε ποικίλα οικονομικά και χρηματοδοτικά ζητήματα μικρότερης ή μεγαλύτερης κλίμακας. Για παράδειγμα, σε επίπεδο μικροοικονομικής, η ανάλυση του τομέα μπορεί να αφορά τη λειτουργία οικονομικά υγιών οργανισμών, όπως μουσείων ή πολιτιστικών χώρων, την παροχή σχετικών αγαθών και υπηρεσιών στο κοινό, όπως εκθέσεων ή εκδηλώσεων, και την «αποδοτική» χρήση των διαθέσιμων πόρων, όπως αυτή ορίζεται από τη συστημική οικονομική. Από την άλλη, σε επίπεδο μακροοικονομικής, το ενδιαφέρον στρέφεται κυρίως στην οικονομική ανάπτυξη του πολιτιστικού τομέα, όπως αυτός αντανακλάται στη συνεισφορά του στο ΑΕΠ και στην απασχόληση, αλλά και στη χρηματοδοτική του εξάρτηση από το κρατικό ταμείο.

Πιο πρόσφατα παρατηρείται επίσης ένα αυξημένο ενδιαφέρον για την εμπειρική μελέτη του αντίκτυπου της πολιτιστικής κληρονομιάς και των δημόσιων πολιτικών για την προστασία και την ανάδειξή της. Με παρότρυνση τόσο διεθνών φορέων, όπως των Ηνωμένων Εθνών, του ICOMOS και της Παγκόσμιας Τράπεζας, όσο και εθνικών υπουργείων, επιστρατεύονται όλο και συχνότερα στατιστικά στοιχεία και οικονομετρικά

μοντέλα για την αποτύπωση της αξίας των μνημείων και των συναφών πολιτιστικών αγαθών με όρους ποσοτικούς ή όπου αυτό είναι δυνατόν, χρηματικούς (βλ. ενδεικτικά Rypkema and Cheong, 2011¹ Licciardi and Amirtahmasebi, 2012¹ UNESCO/UNDP, 2013¹ Crossick and Kaszynska, 2016). Ωστόσο, όπως παραδέχεται ο Throsby (2019), η αξιολόγηση της οικονομικής και κοινωνικής σημασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς παραμένει εν πολλοίς ένα αναπάντητο μεθοδολογικό ερώτημα, ακόμη και για τους ίδιους τους οικονομολόγους.

Πέρα όμως από την οικονομική επιστήμη, στο πεδίο της πολιτιστικής διαχείρισης η έννοια της αξίας - ή πιο σωστά, των αξιών - κατέχει κεντρική θέση εδώ και δεκαετίες (βλ. μεταξύ άλλων Australia ICOMOS, 1999¹ De la Torre, 2005¹ English Heritage, 2008¹ Diaz-Andreu, 2017), με τις αντίστοιχες προσεγγίσεις να προασπίζονται εργαλεία και αναγνώσεις μέσω των οποίων η σημασία των μνημείων μπορεί να αναδυθεί ως ένα ετερόκλητο σύνολο ποιοτήτων που συνθέτει συνολικά και δυναμικά τις πολιτιστικές και κοινωνικές λειτουργίες τους (συμπεριλαμβανομένων και των οικονομικών τους λειτουργιών). Το σχετικά πρόσφατο ενδιαφέρον της πολιτιστικής πολιτικής για την ποσοτική-αριθμητική αποτύπωση των αξιών αυτών, ως μια ενιαία στατική έκφραση της κοινωνικο-οικονομικής σημασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς, αναιρεί κατά κάποιο τρόπο τη σχετική θεωρία και πρακτική.

Ένα τέτοιο ενδιαφέρον αποτελεί απότοκο μιας γενικότερης νεοφιλελεύθερης αντίληψης για τα δημόσια πράγματα, η οποία βρίσκει έκφραση και στο πεδίο της δημόσιας πολιτικής για τον πολιτισμό. Όπως διαπιστώνει η De Cesari (2020), στο τοπίο της πολιτιστικής πολιτικής παρατηρούμε σήμερα δύο κυρίαρχες τάσεις: στις αναπτυγμένες δυτικές οικονομίες βλέπουμε να πολλαπλασιάζονται οι πιέσεις για τη συρρίκνωση του δημοσίου τομέα, με άμεσες επιπτώσεις για την πολιτιστική κληρονομιά που αποτελεί παραδοσιακά μια αμιγώς κρατική «υπόθεση»². Ταυτόχρονα, κυρίως στις χώρες του Παγκόσμιου Νότου, βλέπουμε να προωθείται η ιδέα της πολιτιστικής κληρονομιάς ως πυλώνα οικονομικής μεγέθυνσης, ή πιο ωραιοποιημένα, «βιώσιμης ανάπτυξης».

² Η σχέση αυτή του κράτους με την πολιτιστική κληρονομιά έχει φυσικά και ιδεολογικοπολιτικές ρίζες καθώς συνδέεται με τις χρήσεις του παρελθόντος για την κατασκευή του εθνικού αφηγήματος (βλ. ενδεικτικά, Anderson, 1983; Hall, 1999). Η οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1970 οδήγησε σε μια περίοδο αναδιάταξης του κρατικού παρεμβατισμού, με προεκτάσεις και για τη δημόσια πολιτική για τον πολιτισμό.

Εξετάζοντας κανείς πιο αναλυτικά τη σχετική ρητορική εντοπίζει συχνά το επιχείρημα ότι, αντίστοιχα με άλλα δημόσια αγαθά, η δαπάνη-επένδυση κρατικού χρήματος στην πολιτιστική κληρονομιά οφείλει να είναι ανταποδοτική, συμβάλλοντας σε ευρύτερους αναπτυξιακούς στόχους (Harvey, 2012). Η θέση αυτή φυσικοποιεί τη θεώρηση των μνημείων ως περιουσιακών στοιχείων ή επενδυτικών κεφάλαιων³ ενώ η αλληγορική εννοιολόγηση της πολιτιστικής κληρονομιάς ως «μοχλού ανάπτυξης» οδηγεί προς μια κατεύθυνση οικονομίστικης εργαλειοποίησης του παρελθόντος με υψηλές προσδοκίες για οφέλη σε πολλαπλούς τομείς (Crossick and Kaszynska, 2016), μέσω της αύξησης των ιδιωτικών επενδύσεων, της απασχόλησης, της επαγγελματικής κατάρτισης, της ανάπτυξης ικανοτήτων, της αστικής αναγέννησης κ.ά. (Cebr, 2019). Χαρακτηριστικό είναι και το παράδειγμα του Ηνωμένου Βασιλείου όπου, όπως θα δούμε πιο αναλυτικά παρακάτω, επιχειρείται η συσχέτιση μεταξύ της πολιτιστικής συμμετοχής και της ποιότητας ζωής και υγείας των πολιτών (Fujiwara et al., 2014).

Η εισβολή της χρηματοοικονομικής ορολογίας στις μελέτες και τον δημόσιο διάλογο για τον πολιτισμό δεν πρέπει να μας εκπλήσσει – παρόμοια με άλλα πεδία της δημόσιας σφαίρας, η προσήλωση στην οικονομική μεγέθυνση ως πολιτικό πρόταγμα αναπαράγεται και στο πεδίο της πολιτιστικής δραστηριότητας. Η νεοφιλελεύθερη οικονομική πολιτική καθώς και οι πρόσφατες πολιτικές λιτότητας από τη μία καλλιεργούν ένα κλίμα «μεγάλων προσδοκιών» για τις πολιτιστικές επενδύσεις και από την άλλη ασκούν συστηματικές πιέσεις για τη συρρίκνωση των κρατικών προϋπολογισμών στον τομέα του πολιτισμού και της πολιτιστικής κληρονομιάς. Έτσι, οι φορείς χάραξης της πολιτιστικής πολιτικής καλούνται να κατανείμουν το ήδη περιορισμένο δημόσιο χρήμα με δημοσιονομική υπευθυνότητα (accountability), κινούμενοι εντός του πλαισίου της Νέας Διοίκησης του Δημοσίου (New Public Management) και της σημασίας που αυτό προσδίδει στις συστημικές οικονομικές έννοιες της αποδοτικότητας και της αποτελεσματικότητας.

Βέβαια, η επικράτηση μιας εξισωτικής λογικής κόστους και οφέλους στους τομείς της δημόσιας πολιτικής για τον πολιτισμό είναι κάθε άλλο παρά ευνοϊκή για τα αγαθά της πολιτιστικής κληρονομιάς, κυρίως γιατί το κόστος της διαφύλαξης και ανάδειξης

³ Είναι ενδεικτικό ότι στη διεθνή βιβλιογραφία χρησιμοποιείται πλέον ευρέως ο όρος “asset” (βλ. για παράδειγμα Throsby, 2012· Bakshi et al., 2015· Girard and Gravagnuolo, 2017).

τους επιβαρύνει άμεσα και εμφανώς τα κρατικά ταμεία, ενώ τα οφέλη, όντας συχνά άυλα και μακροχρόνια, μπορούν να αποτυπωθούν μονάχα αποσπασματικά. Αυτή η συνθήκη καθιστά το ζήτημα της αξιολόγησης της κοινωνικο-οικονομικής σημασίας των μνημείων ιδιαίτερα πολύπλοκη αν όχι προβληματική. Οι εγγενείς μεθοδολογικές δυσκολίες δε φαίνεται να λειτουργούν όμως αποθαρρυντικά σε ένα πολιτικό περιβάλλον που απαιτεί «χειροπιαστά» στοιχεία για την απόδοση των δημόσιων επενδύσεων στον τομέα (Girard and Gravagnuolo, 2017), με πρόφαση τη διασφάλιση της διαφάνειας στη διαχείριση του δημόσιου χρήματος (βλ. ενδεικτικά Nijkamp, 2012).

Όπως αποτυπώνεται εύγλωττα στην «Πράσινη Βίβλο» του Υπουργείου Οικονομικών της Μεγάλης Βρετανίας, παρότι τα πολιτιστικά αγαθά «δεν έχουν συνήθως αγοραίες αξίες, τα αποτελέσματά τους πρέπει να γίνουν γνωστά, να ποσοτικοποιηθούν και να εκφραστούν χρηματικά σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερο βαθμό»⁴ (HM Treasury, 2020, σελ. 76). Με αυτόν τον τρόπο, η τεκμηρίωση της οικονομικής και κοινωνικής προσφοράς των μνημείων, των αρχαιολογικών χώρων και των τόπων με όρους αγοράς μετατρέπεται σταδιακά σε προαπαιτούμενο για την επέμβαση του κράτους. Η χρηματική έκφραση της αξίας τους καθίσταται σημαντική στη λήψη «εξορθολογισμένων» αποφάσεων μεταξύ των διαφόρων επενδυτικών επιλογών με άξονα τα επικείμενα αποτελέσματα και το κόστος ευκαιρίας και με απώτερο στόχο τη μεγιστοποίηση του οικονομικού (και κοινωνικού;) κέρδους.

Στην Ελλάδα, η εγχώρια πολιτιστική πολιτική δε φαίνεται - για την ώρα - να συμβαδίζει με τις διεθνείς και ευρωπαϊκές εξελίξεις που πιέζουν για την ποσοτικοποίηση της πολιτιστικής αξίας. Ωστόσο, παρατηρείται και εδώ η αποδόμηση του παραδοσιακού παραδείγματος του κράτους – πάτρωνα ενώ όλο και συχνότερα λαμβάνονται διοικητικές αποφάσεις που αντανακλούν την αγοραία λογική (βλ., ενδεικτικά, Βουδούρη, 2014^{*} Lekakis, 2020^{*} Lekakis and Dragouni, 2020). Δεδομένης της παρούσας δημοσιονομικής κατάστασης, δε είναι εύκολο να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο μιας επικείμενης οικονομικής ύφεσης, η οποία θα λειτουργήσει ως επιταχυντής για την αποκρυστάλλωση μιας αμιγώς νεοφιλελεύθερης ατζέντας για τον πολιτισμό, μεθοδεύοντας την περαιτέρω υποχώρηση της προστασίας και της κοινωνικής ζωής των μνημείων απέναντι σε

⁴ “Cultural” services do not typically have direct market values. The effects should be identified as far as possible and proportionately quantified and monetised.

«αναπτυξιακές» επιδιώξεις. Σε κάθε περίπτωση, λαμβάνοντας ως δεδομένο ότι η αποτίμηση της αξίας της πολιτιστικής κληρονομιάς αναδύεται ως μείζον ζήτημα στο διεθνές τοπίο της δημόσιας πολιτικής, αξίζει να εξετάσουμε τις μεθοδολογικές προσεγγίσεις των αντίστοιχων οικονομικών μελετών αλλά και να δούμε τις υποθέσεις πάνω στις οποίες στηρίζονται για να προσεγγίσουν σχετικά ερωτήματα.

3. Ο ΟΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΟΡΙΟΘΕΤΗΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΑΞΙΑΣ

Όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, η ιδέα της πολιτιστικής αξίας/αξιών (π.χ. της καλλιτεχνικής, ιστορικής, επιστημονικής κ.ά.), που προσδίδει η εκάστοτε κοινωνία ή οι κοινότητες στα υλικά και άυλα κατάλοιπα του παρελθόντος, κατέχει κεντρικό ρόλο στη σχετική βιβλιογραφία ενώ τα πρότυπα διαχείρισης που επιτρέπουν τη χαρτογράφηση και την ανάδειξη των αξιών αυτών (values-based model) υποστηρίζονται τόσο από την επιστημονική κοινότητα όσο και από τα διεθνή κανονιστικά κείμενα (βλ. μεταξύ άλλων Council of Europe, 2005* UNESCO, 2011* McClelland, 2018* Avrami et al., 2019). Αυτή η πληθωρική θεώρηση της πολιτιστικής αξίας, με την ευρεία της έννοια, διαφέρει κατά πολύ από την οικονομική της αξία ιδωμένη υπό το πρίσμα της νεοκλασικής οικονομικής θεωρίας.

Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με τις γενικές αρχές των συστημικών οικονομικών, οι ποικίλες αξίες και ποιότητες της πολιτιστικής κληρονομιάς - τόσο αυτές που σχετίζονται με τον υλικό της φορέα, όπως για παράδειγμα η αρχιτεκτονική ή αρχαιολογική αξία ενός μνημείου, όσο και εκείνες που δημιουργούνται δυναμικά μέσα από διαρκείς κοινωνικές διαδικασίες, όπως η συλλογική μνήμη, συμπεκνώνονται σε ένα μάλλον αφηρημένο σύνολο χαρακτηριστικών που αποφέρει «όφελος» στον καταναλωτή του εκάστοτε πολιτιστικού αγαθού. Εφαρμόζοντας και εδώ την κεντρική υπόθεση της συστημικής θεωρίας θα λέγαμε ότι προκειμένου να απολαύσει κανείς ένα πολιτιστικό αγαθό προτίθεται να επωμιστεί το ανάλογο κόστος, καταβάλλοντας ένα ορισμένο αντίτιμο (πραγματικό ή υποθετικό), που εκφράζει την οικονομική αξία του αγαθού αυτού χρηματικά, καθώς αντικατοπτρίζει το προσδοκώμενο από τον καταναλωτή όφελος. Πρόκειται για ένα σχήμα όπου η αξία του πολιτισμού γίνεται αντιληπτή μέσα από τη μικροοικονομική έννοια της «χρησιμότητας» (utility), οριζόμενης ως το επίπεδο της ικανοποίησης που αντλεί το άτομο απολαμβάνοντας τα σχετικά αγαθά και υπηρεσίες.

Παρόλα αυτά, τα πολιτιστικά αγαθά δεν είναι «συνηθισμένα αγαθά» (regular goods), καθώς σπάνια ανταλλάσσονται σε αγορές όπου ισχύουν οι «φυσικοί νόμοι» της προσφοράς και της ζήτησης. Η διάθεση τους στο κοινό συντελείται συχνά έναντι τιμών, οι οποίες ούτε εκφράζουν το πραγματικό όφελος για τον αποδέκτη, ούτε αποζημιώνουν το κόστος παροχής τους (Bakshi et al., 2015), με συνέπεια η οικονομική τους αξία να παραμένει άδηλη. Αν για παράδειγμα, η επίσκεψη σε έναν αρχαιολογικό χώρο λογίζεται ως μια οικονομική απόφαση (δηλαδή, ως η κατανάλωση ή μη μιας συγκεκριμένης υπηρεσίας), εύκολα διαπιστώνεται ότι η «χρησιμότητά» της δεν αποτυπώνεται άμεσα μέσω του γενικού κανόνα της θεωρίας. Διότι, ενώ σε ένα περιβάλλον αγοράς θα περιμέναμε η χρησιμότητα (και άρα η οικονομική αξία) της υπηρεσίας αυτής να εκφράζεται στο κόστος του εισιτηρίου, εν προκειμένω, η επίσκεψη στον χώρο προσφέρεται έναντι ενός μάλλον συμβολικού αντιτίμου ή ακόμη και δωρεάν.

Ταυτόχρονα, η σημασία των πολιτιστικών αγαθών και της πρόσβαση σε αυτά μπορεί να είναι τέτοια που τα μέλη της κοινωνίας δέχονται να επωμιστούν το κόστος της παραγωγής και της διάθεσής τους στο κοινό, ακόμη και όταν δεν προτίθενται να τα καταναλώσουν τα ίδια σε μια δεδομένη στιγμή. Για τον λόγο αυτόν, στα οικονομικά της πολιτιστικής κληρονομιάς συναντάμε τη διάκριση της οικονομικής αξίας των αγαθών σε «αξία χρήσης» (use value) και σε «αξία παθητικής χρήσης» (passive-use value) ή «αξία μη χρήσης» (non-use value). Η αξία παθητικής χρήσης εμπεριέχει την αξία ύπαρξης των αγαθών αυτών για τους άλλους, την αξία επιλογής για χρήση στο μέλλον και την αξία της κληροδότησής τους στις επόμενες γενιές (Throsby, 2019). Ενδιαφέρον έχει εδώ ότι, με εξαίρεση την αξία επιλογής, οι λοιπές συνιστώσες της αξίας παθητικής χρήσης απομακρύνονται από τη σφαίρα της ιδιοτέλειας, καθώς αφορούν το κοινωνικό σύνολο και όχι το ίδιο το άτομο.

Πέρα λοιπόν από το γεγονός ότι ο τομέας προσφέρει πολλά αγαθά και υπηρεσίες που βρίσκονται εκτός της αγοράς, ένας επιπλέον λόγος που η αποτίμηση της οικονομικής αξίας της πολιτιστικής κληρονομιάς αποτελεί σύνθετο πρόβλημα είναι και το ότι, σε πολλές περιπτώσεις, τα πολιτιστικά αγαθά-μνημεία είναι δημόσια, υπό την έννοια ότι η κατανάλωση τους είναι μη ανταγωνιστική και η περιφραγή τους είναι συχνά οικονομικά «αναποτελεσματική» (Dragouni, 2017· Dragouni et al., 2018). Για παράδειγμα, η ποιότητα των εκθεμάτων ενός μουσείου ή η εμπειρία της επαφής με ένα μνημείο δεν

είναι ανταγωνιστική, καθώς δε φθίνει αναλογικά με την «κατανάλωσή» της από το κοινό – ο πόρος δεν εξαντλείται, τουλάχιστον για όσο λαμβάνονται τα απαραίτητα μέτρα προστασίας και δεν παραβιάζεται η δυναμικότητα φιλοξενίας επισκεπτών. Παράλληλα, σε περιπτώσεις όπου τα όρια του πολιτιστικού αγαθού δεν είναι ευδιάκριτα (π.χ. πολιτιστικά τοπία, αρχιτεκτονικά σύνολα, ιστορικά κέντρα), οι περιφράξεις είναι αδύνατες ή/και ασύμφορες (Stiglitz and Rosengard, 2015). Έτσι, ο δημόσιος χαρακτήρας πολλών πολιτιστικών αγαθών προσθέτει έναν ακόμη παράγοντα πολυπλοκότητας στην αποτίμησή τους, καθώς η αδυναμία του αποκλεισμού και, άρα, η αποσύνδεση παροχής και κατανάλωσης δημιουργεί παράπλευρα οφέλη και εξωτερικές οικονομίες (Καράγιωργας, 1979), προκαλώντας ευρύτερες θετικές συνέπειες που εκτείνονται πέραν της πολιτιστικής παραγωγής και κατανάλωσης.

Συνεπώς η αποτίμηση της αξίας του πολιτισμού εμφανίζει ιδιαιτερότητες, οι οποίες έχουν να κάνουν αφενός με τον ορισμό της ίδιας της αξίας και τον πολυσχιδή χαρακτήρα της και αφετέρου με τη διάχυση της αξίας αυτής σε διάφορους επωφελούμενους τομείς και κοινωνικές ομάδες που δυσχεραίνουν τη σαφή οριοθέτηση του αντικτύπου της, όχι μόνο στον χώρο αλλά και στον χρόνο. Καθώς είδαμε συνοπτικά κάποιες από τις βασικές υποθέσεις των νεοκλασικών οικονομικών που θεμελιώνουν θεωρητικά τη σχετική έρευνα στο πεδίο, θα προχωρήσουμε τώρα στην παρουσίαση των μεθόδων που επιστρατεύονται για τον υπολογισμό της οικονομικής και της ευρύτερης κοινωνικής αξίας του πολιτισμού.

4. ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ

Αρχικά, είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι η ανάλυσή μας εστιάζει σε μελέτες που χρησιμοποιούν μικροοικονομικές μεθόδους για να αποτυπώσουν τις οικονομικές λειτουργίες του κλάδου. Έτσι, το ενδιαφέρον μας δεν εντοπίζεται στη λειτουργία των πολιτιστικών οργανισμών μεμονωμένα αλλά περιστρέφεται γύρω από την πολιτιστική πολιτική και την πολιτική οικονομία, όπου διακρίνουμε δύο βασικές κατηγορίες προσεγγίσεων: τις προσεγγίσεις που βασίζονται σε πληροφορίες της αγοράς και σε εκείνες που επιχειρούν την αποτίμηση μη αγοραίων αξιών.

Οι προσεγγίσεις που βασίζονται σε πληροφορίες της αγοράς επιχειρούν να μετρήσουν τον αντίκτυπο του πολιτισμού στην οικονομία μέσω της εφαρμογής

οικονομικών δεικτών, των οποίων τα μεγέθη αξιολογούνται με αφετηρία κάποιο σενάριο βάσης. Για λόγους που προαναφέρθηκαν (δηλ. έμμεσες επιπτώσεις - μετακυλήσεις), οι μελέτες αυτές δεν αντλούν δεδομένα αποκλειστικά από τον πολιτιστικό τομέα αλλά παρατηρούν τυχόν μεταβολές και σε τομείς-δορυφόρους, τις οποίες και αποδίδουν σε πολιτιστικές επενδύσεις ή πολιτικές.

Από την άλλη μεριά, οι μελέτες που επιχειρούν την αποτίμηση της αξίας του πολιτισμού, δεν εστιάζουν τόσο στα οφέλη και στα κόστη στην πραγματική οικονομία, όσο στη χρησιμότητα που αποφέρει η άμεση, η έμμεση ή η εν δυνάμει κατανάλωση των πολιτιστικών αγαθών. Συλλέγοντας πληροφορίες σχετικά με τις προτιμήσεις, τις συνήθειες και τις προσωπικές εκτιμήσεις των υποκειμένων, επιχειρούν να παραγάγουν νέες πιθανολογικές πληροφορίες της πολιτιστικής (υποθετικής) αγοράς, μεταφράζοντας μη εμπορικά καταναλώσιμες χρήσεις σε χρηματικές μονάδες.

Και στις δύο προσεγγίσεις, οι μελετητές χρησιμοποιούν ένα ή περισσότερα ερευνητικά εργαλεία που επιτρέπουν τη συλλογή και την ανάλυση ποσοτικών δεδομένων. Πρόκειται για μεθόδους αρκετά διαδεδομένες στα οικονομικά του περιβάλλοντος, των οποίων η εφαρμογή σε έναν συγγενή τομέα, όπως αυτός του πολιτισμού, δεν προκαλεί ιδιαίτερη έκπληξη.

Ξεκινώντας λοιπόν από τις μεθόδους που βασίζονται στα δεδομένα της αγοράς, εύκολα γίνεται αντιληπτό ότι συνηθισμένες τεχνικές των οικονομικών, όπως η μέθοδος εξαγωγής της εμπορικής τιμής (market-price method) ή της παραγωγικότητας (productivity method) δεν είναι εύκολα εφαρμόσιμες στο πεδίο της πολιτιστικής κληρονομιάς, λόγω των ιδιοτήτων που είδαμε παραπάνω. Αυτό συμβαίνει διότι, αφενός, τα σχετικά αγαθά και οι υπηρεσίες σπάνια λειτουργούν σε ένα εμπορικό περιβάλλον και, αφετέρου, η ποιότητά τους δεν επηρεάζει άμεσα την παραγωγικότητα και τα κόστη των λοιπών εμπορεύσιμων αγαθών που αλληλοεπιδρούν με τον πολιτιστικό τομέα.

Έτσι, οι οικονομολόγοι συνήθως καταφεύγουν στις εναλλακτικές τεχνικές των αναδόμενων προτιμήσεων (revealed preferences), όπως είναι η ωφελμιστική αποτίμηση (hedonic pricing) και η μέθοδος υπολογισμού της αξίας βάσει του κόστους οδοιπορικών (travel-cost method). Στην πρώτη περίπτωση, οι προτιμήσεις των ατόμων και άρα η αξία της πολιτιστικής κληρονομιάς αναδύονται μέσα από την ανίχνευση συμπεριφορικών

μεταβολών σε σχετιζόμενες αγορές, ενώ στη δεύτερη, η αποτίμηση των πολιτιστικών αγαθών επιτελείται με άξονα τις οικονομικές αποφάσεις των καταναλωτών που επιθυμούν την πρόσβαση στο πολιτιστικό αγαθό.

Πιο αναλυτικά, η μέθοδος της ωφελιμιστικής αποτίμησης υποθέτει ότι οι αλλαγές που παρατηρούνται σε μια (μη πολιτιστική) αγορά, όπως για παράδειγμα τυχόν μεταβολές στις τιμές της αγοράς ακινήτων, πέρα από εγγενείς επιρροές, υποκινούνται και από εξωγενείς παράγοντες – στη δική μας περίπτωση, από την ύπαρξη ενός πολιτιστικού αγαθού (π.χ. ενός μνημείου) στο ευρύτερο περιβάλλον του εμπορικού αγαθού ή από την εφαρμογή πολιτικών που μεταβάλλουν τη φύση ή τη λειτουργία του πολιτιστικού αυτού αγαθού.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αξιοποίησης της μεθόδου συναντάμε στη μελέτη των Lazrak et al. (2014), η οποία εφαρμόζει τη συγκεκριμένη τεχνική στην αγορά ακινήτων εντός της ιστορικής περιοχής του Zaanstad στην Ολλανδία, συγκρίνοντας τις τιμές πώλησης των εγγύς κατοικιών πριν και μετά τον χαρακτηρισμό της περιοχής ως «προστατευόμενης». Παρόμοια, οι Franco και Macdonald (2018) αξιολογούν την αξία χρήσης της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς μέσω της αγοράς ακινήτων στη Λισαβόνα, διερευνώντας τη διακύμανση των τιμών βάσει της εγγύτητας και της πληθώρας των ιστορικών κτιρίων στην πόλη.

Στην ουσία, οι προσεγγίσεις αυτές αντιμετωπίζουν την πολιτιστική κληρονομιά ως ένα επιμέρους «προσόν» (attribute) ενός ευρύτερου πακέτου θετικών χαρακτηριστικών των εμπορικών προϊόντων, όπως τα νεόδμητα διαμερίσματα. Έτσι, δημόσια αγαθά, όπως τα μνημεία και τα τοπία με πολιτιστική και ιστορική αξία, αποκτούν τη λειτουργία «ατού» για τα ιδιωτικά αγαθά.

Η εναλλακτική μέθοδος του κόστους οδοιπορικών (travel-cost method), είναι επίσης μια τεχνική που επαφίεται στην καταναλωτική ζήτηση για να εξάγει συμπεράσματα για την αξία του πολιτιστικού αγαθού. Εφαρμόζεται συνήθως σε απομακρυσμένα μνημεία και τοπία πολιτιστικού ενδιαφέροντος, διερευνώντας το σημείο ισοστάθμισης κόστους και οφέλους για το κοινό, υπό τη γενική παραδοχή ότι η επίσκεψη αποτελεί μια οικονομική απόφαση που εμπεριέχει τη δαπάνη χρόνου και χρήματος. Το κόστος αυτό μεταφράζεται ως η οιονεί τιμή της πρόσβασης στο αγαθό (King et al., 2000). Στην πράξη, η τεχνική αντλεί δημοσκοπικά δεδομένα σχετικά με τα

χαρακτηριστικά και την εμπειρία της επίσκεψης, εναλλακτικές επιλογές (υποκατάστατα) καθώς και στοιχεία που σχετίζονται με το δημογραφικό προφίλ των επισκεπτών. Η ανάλυση αυτών των δεδομένων γίνεται με στόχο τη συσχέτιση της επίσκεψης και των μεταβλητών που την παρακινούν, αποτυπώνοντας τη συνάρτηση της ζήτησης για την υπό εξέταση πολιτιστική κληρονομιά και το αντίστοιχο οικονομικό όφελος (καταναλωτικό πλεόνασμα) για τον μέσο επισκέπτη.

Για παράδειγμα, οι Brida, Meleddu και Pulina (2012), χρησιμοποιώντας τη συγκεκριμένη μέθοδο, εξετάζουν την ικανότητα ενός αρχαιολογικού μουσείου, όπως εκείνου του Νότιου Τιρόλου, να λειτουργήσει ως πόλος έλξης τουριστών, μέσα από επιτόπιες συνεντεύξεις επισκεπτών, οι οποίες συλλέγουν δεδομένα σχετικά με τα έξοδα του ταξιδιού και της διαμονής τους στην πόλη. Μέσω της ίδιας μεθόδου, εξετάζονται αντίστοιχα και θέσεις Παγκόσμιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς της UNESCO, όπως το Μον Σαιν-Μισέλ της Γαλλίας από τους Voltaire et al. (2017), όπου σε μια προσπάθεια υπεράσπισης της διαφύλαξης και διατήρησης του μνημείου-τοπίου, εξάγεται η αναλογία κόστους-οφέλους μέσα από μακροοικονομικά δεδομένα που αφορούν τον αριθμό των επισκέψεων ανά ζώνη – περιοχή του μνημείου.

Όμως, σε αντίθεση με τις μεθόδους των αναδυόμενων προτιμήσεων που βασίζονται σε δεδομένα της ζήτησης και της κατανάλωσης όπως αυτά διαμορφώνονται σε πραγματικούς τομείς της αγοράς, η βιβλιογραφία επιστρατεύει και τις μεθόδους των δηλωθέντων προτιμήσεων (stated preferences). Οι τελευταίες δεν στηρίζονται στην παρατήρηση της οικονομικής συμπεριφοράς αλλά καταγράφουν τις προτιμήσεις των υποκειμένων όπως αυτές διατυπώνονται θεωρητικά με βάση σε κάποιο υποθετικό σενάριο. Πρόκειται συνηθέστερα για τις μεθόδους της ενδεχόμενης αποτίμησης (contingent valuation) και της προτυποποίησης των επιλογών (choice modelling) του πολιτιστικού κοινού.

Παρότι οι τεχνικές αυτές εφαρμόζονται μεμονωμένα στα άτομα-υποκείμενα της έρευνας, εξάγονται συμπεράσματα σχετικά με τη συλλογική ευημερία του κοινωνικού συνόλου, εκμαιεύοντας πληροφορίες για τις προθέσεις των πολιτών να επωμιστούν το κόστος μιας θετικής αλλαγής (willingness to pay) ή να αποδεχθούν τις συνέπειες μιας αρνητικής αλλαγής (willingness to accept) στα αγαθά της πολιτιστικής κληρονομιάς. Συγκριτικά με τις μεθόδους των αναδυόμενων προτιμήσεων, οι τεχνικές των δηλωθέντων

προτιμήσεων φαίνεται να είναι περισσότερο πλεονεκτικές καθώς μπορούν να αποτιμήσουν εκτός από τις αξίες χρήσης και εκείνες της παθητικής χρήσης ενώ ταυτόχρονα, η υποθετική τους βάση επιτρέπει την *ex ante* αξιολόγηση σχετικών έργων και πολιτικών, πάντοτε με άξονα τα πιθανά κόστη και οφέλη τους.

Ειδικότερα, η μέθοδος της ενδεχόμενης ή υποθετικής αποτίμησης διεξάγεται δημοσκοπικά, ζητώντας από τους συμμετέχοντες να αποδώσουν χρηματικές αξίες στα υπό διερεύνηση πολιτιστικά αγαθά. Για να επιτευχθεί αυτό, οι ερευνητές παρουσιάζουν στους ερωτώμενους ένα ρεαλιστικό σενάριο σχετικά με μια αγορά, ένα εμπορικό αγαθό, ένα έργο ή μια πολιτική. Σε αυτή τη βάση, οι συμμετέχοντες καλούνται να δηλώσουν ένα χρηματικό ποσό, το οποίο θα ήταν πρόθυμοι να καταβάλουν για την παραγωγή, τη διάθεση ή/και την κατανάλωση του υπό εξέταση πολιτιστικού αγαθού, όπως αυτό διαμορφώνεται μέσα από τις υποθέσεις του σεναρίου. Για παράδειγμα, εφαρμόζοντας τη μέθοδο, οι ερευνητές μπορούν να ζητήσουν από τους ερωτηθέντες να δηλώσουν την αξία που αποδίδουν στην επισκεψιμότητα ενός μνημείου ή ακόμη και στη διαφύλαξη και συντήρησή του, μέσα από μηχανισμούς όπως η αγορά ενός εισιτηρίου, η δωρεά ενός ποσού ή η παρακράτηση φόρου.

Πράγματι, η μέθοδος έχει εφαρμοστεί στο κοινό των μουσείων, όπως για παράδειγμα στις μελέτες των Lampri και Orth (2009) στη Σουηδία και των Sharifi-Tehrani, Verbic και Chung (2013) στο Ιράν, καλώντας τους επισκέπτες να δηλώσουν το ποσό εισόδου που θα ήταν πρόθυμοι να καταβάλουν για την πρόσβαση τους στις φιλοξενούμενες εκθέσεις και συλλογές. Στη Βρετανία, οι Lawton et al. (2018) ακολουθούν, επίσης, μια αντίστοιχη μεθοδολογία στο πλαίσιο των ιστορικών οικισμών και καθεδρικών ναών, ζητώντας από κατοίκους και επισκέπτες να δηλώσουν το ποσό που θα κατέβαλαν εθελοντικά για τη χρηματοδότηση έργων συντήρησης των συγκεκριμένων μνημείων, ώστε να αποτρέψουν ένα μελλοντικό σενάριο καταστροφής τους.

Ένα ακόμη εργαλείο έρευνας που αξίζει αναφοράς είναι η τεχνική που βασίζεται στα καταναλωτικά πρότυπα επιλογής. Πρόκειται για μέθοδο που εξάγει τη χρηματική αξία διαφόρων επιμέρους χαρακτηριστικών ενός πολιτιστικού αγαθού ή υπηρεσίας, βάσει και πάλι των ατομικών προτιμήσεων του κοινού. Παρότι η τεχνική αυτή μπορεί να εφαρμοστεί και ως τεχνική αναδυόμενων προτιμήσεων μέσω ενός πειραματικού

πρωτοκόλλου, στη σχετική βιβλιογραφία χρησιμοποιείται κυρίως ως όργανο μέτρησης των καταναλωτικών προθέσεων (willingness to pay). Έτσι, οι ερευνητές εφαρμόζουν τη μέθοδο αρχικά παρουσιάζοντας στους συμμετέχοντες μια σειρά από παραλλαγές των ποιοτικών χαρακτηριστικών του αγαθού –οι παραλλαγές αυτές μπορεί να αντανακλούν διαφορετικού είδους διαχειριστικές αποφάσεις– μαζί με την αντίστοιχη τιμή, που εκφράζει το κόστος υλοποίησής της. Στη συνέχεια, οι ερευνητές ζητούν από τους συμμετέχοντες να επιλέξουν το σενάριο της προτίμησής τους, υποθέτοντας ότι η επιλογή τους εκφράζει τον συνδυασμό χαρακτηριστικών-τιμής, που μεγιστοποιεί το όφελος (utility) του εκάστοτε υποκειμένου και εν δυνάμει καταναλωτή.

Σχετικό παράδειγμα εφαρμογής της συγκεκριμένης μεθόδου αποτελεί η έρευνα των Jaffri και Apostolakis (2011) στο Βρετανικό Μουσείο. Χρησιμοποιώντας σενάρια επιλογών που συνθέτουν μέσα από ποικίλα χαρακτηριστικά διαφορετικές κατευθύνσεις λειτουργίας του φορέα (π.χ. διευρυνόμενο ωράριο, περισσότερες εκθέσεις, νέες τεχνολογίες κ.ά.), οι ερευνητές εξετάζουν πιθανούς τρόπους αύξησης των ιδιωτικών εισφορών/δωρεών, ώστε το μουσείο «να ανταποκριθεί στην ελλειμματική κρατική χρηματοδότηση» (ό.π., σελ. 49). Ιδιαίτερα πρωτότυπη είναι και η πρόσφατη μελέτη των Abrina και Bennett (2020) στο πεδίο της προστασίας της φυσικής κληρονομιάς και ειδικότερα της αποκατάστασης των κοραλλιογενών υφάλων στις Φιλιππίνες. Η μελέτη εστιάζει στους κατοίκους της Μανίλα και του Νταγκουπάν διερευνώντας τις προθέσεις τους να επωμιστούν το κόστος της επαναφοράς της βιοποικιλότητας στην περιοχή, υπό τη μορφή φορολογικής επιβάρυνσης στον λογαριασμό του ηλεκτρικού ρεύματος.

Αξίζει τέλος να αναφέρουμε ότι στη σχετική βιβλιογραφία εισήχθη πρόσφατα και η έννοια της υποκειμενικής ευημερίας (subjective wellbeing) μαζί με την αντίστοιχη μέθοδο αποτίμησής της (subjective wellbeing valuation). Πρόκειται για έννοια που σχετίζεται με τη σωματική και τη ψυχική υγεία (World Health Organisation, 1946) και περιγράφει μια κατάσταση αντιληπτής - από το άτομο - ποιότητας ζωής (Kim-Prieto et al., 2005). Η σύνδεση της υποκειμενικής ευημερίας με τον πολιτισμό και την τέχνη επιτελείται με όρους αιτιότητας, μέσω δηλαδή της παρατήρησης πιθανών μεταβολών στην υποκειμενική ευημερία, οι οποίες αποδίδονται στην πολιτιστική κατανάλωση. Όπως υποστηρίζεται σε μια από τις πρώτες εφαρμογές της μεθόδου: «αντί να αναζητούμε απαντήσεις στο αν μια πολιτική ανταποκρίνεται στις γενικές προτιμήσεις, εξετάζουμε το

θέμα πιο άμεσα αξιολογώντας τον αντίκτυπο της πολιτικής αυτής στα πραγματικά επίπεδα (sic) ευημερίας των ανθρώπων όπως λογίζονται από τους ίδιους. Χρησιμοποιώντας τη μέθοδο αποτίμησης της ευημερίας προσδιορίζουμε τη χρηματική αξία του αντικτύπου αυτού»⁵ (Fujiwara et al., 2014, σελ. 9).

Ειδικότερα, η μελέτη των Fujiwara et al. (2014) στη Μεγάλη Βρετανία επιχειρεί να αποσαφηνίσει τις (αντιληπτές) συνέπειες της επαφής με την πολιτιστική κληρονομιά για το κοινωνικό σύνολο και κατ' επέκταση το οικονομικό όφελος των σχετιζόμενων δημόσιων επενδύσεων στον τομέα, χρησιμοποιώντας ως μετρικό δείκτη της ευημερίας την «αίσθηση ικανοποίησης από τη ζωή» (life satisfaction) και ως μεταβλητή της πολιτιστικής κατανάλωσης τις επισκέψεις σε μνημεία και αρχαιολογικούς χώρους. Αντίστοιχα, η μελέτη των Bakshi et al. (2015), που αντιλαμβάνεται την οικονομική αξία της πολιτιστικής κληρονομιάς ως «το ισοδύναμο ή αντισταθμιστικό ποσό χρημάτων που θα είχε τόση επίδραση στην ευημερία του ατόμου όση έχει η συμμετοχή του στον πολιτισμό»⁶ (ό.π., σελ. 3), επικεντρώνεται στον τομέα των μουσείων συνδυάζοντας τη συγκεκριμένη μέθοδο με τη μέθοδο της ενδεχόμενης αποτίμησης. Έτσι, μέσα από τις περιπτώσεις του Μουσείου Φυσικής Ιστορίας στο Λονδίνο και της Πινακοθήκης της Tate στο Λίβερπουλ παρέχεται πληροφόρηση για τα οφέλη της πολιτιστικής κατανάλωσης στην αντιληπτή ποιότητα ζωής του κοινού, καθώς και εκτιμήσεις για το χρηματικό ποσό που θα «αποζημιώσει» τους τωρινούς επισκέπτες σε περίπτωση παύσης της λειτουργίας τους, χωρίς να διαταράζει το αντιληπτό επίπεδο της ποιότητας ζωής τους.

Βάσει λοιπόν μεθοδολογικού σχεδιασμού, στις εν λόγω μελέτες η αξία της πολιτιστικής κληρονομιάς αποτυπώνεται συνοπτικότερα μέσα από τις προσωπικές εκτιμήσεις του εκάστοτε υποκειμένου για το τι συνιστά «ποιότητα ζωής». Όπως αναλύεται στην επόμενη ενότητα, τέτοιου είδους προσεγγίσεις, παρότι φαινομενικά παρουσιάζονται να ενδυναμώνουν τη θέση του πολίτη (ατόμου) στη διαμόρφωση της πολιτιστικής πολιτικής, στην πραγματικότητα συμβάλλουν στη διατήρηση και τη μελλοντική αναπαραγωγή των υφιστάμενων οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων στην πρόσβαση και την απόλαυση των πολιτιστικών αγαθών.

⁵ “Rather than seeking whether the policy satisfies people’s preferences, we can look more directly by assessing whether the policy has impacted on people’s actual wellbeing as reported by them [...] and by using the wellbeing valuation method we can attach monetary values to these impacts”.

⁶ “Economic value is the equivalent or compensating amount of money that would generate the same effect on an individual’s wellbeing as the non-market good, here cultural engagement”.

5. ΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΩΝ (ΝΕΟΚΛΑΣΙΚΩΝ) ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΩΝ

Όπως όλες οι ερευνητικές μέθοδοι, οι εμπειρικές τεχνικές αποτίμησης της αξίας που προέρχονται από το πεδίο των οικονομικών χαρακτηρίζονται από πλεονεκτήματα και περιορισμούς. Για παράδειγμα, τα εργαλεία των αναδυόμενων προτιμήσεων που εξετάσαμε παραπάνω, εξάγουν πληροφορία παρατηρώντας οικονομικές συμπεριφορές και μπορούν να εφαρμοστούν με χαμηλό κόστος (π.χ. αναλύοντας δευτερογενή δεδομένα), σε αντίθεση με τα οικονομικά πειράματα των οποίων τα πρωτόκολλα απαιτούν υψηλή δαπάνη. Παρόλα αυτά, ακριβώς επειδή επαφίενται στην μελέτη πραγματικών αγορών, αν εφαρμοστούν κατ' αποκλειστικότητα, κινδυνεύουν να υποτιμήσουν ή να αγνοήσουν όλα εκείνα τα στοιχεία της πολιτιστικής κληρονομιάς, τα οποία δεν συμμετέχουν σε εμπορικές-συναλλακτικές διαδικασίες, καθώς και τις παθητικές αξίες χρήσης, οι οποίες εμφανίζονται συχνά στα δημόσια αγαθά (Avdikos and Dragouni, 2021).

Από την άλλη, οι τεχνικές των δηλούμενων προτιμήσεων που μπορούν να παράσχουν πληροφόρηση σχετικά με τις τελευταίες και να αποδώσουν χρηματική αξία, περιλαμβάνοντας στο δείγμα τους, όχι μόνο τους συμμετέχοντες στον πολιτισμό, αλλά και όσους απέχουν από αυτόν, περιορίζονται σε μεγάλο βαθμό από την υποθετική τους φύση. Έτσι, ο σχεδιασμός τόσο των σεναρίων όσο και η διαχείριση του δείγματος με γνώμονα τυχόν διαφοροποιήσεις στα κοινωνικο-πολιτικά και οικονομικά χαρακτηριστικά των υποκειμένων χρήζει ιδιαίτερης προσοχής. Αυτό γιατί, αφενός, οι συμμετέχοντες δεν είναι πάντα σε θέση να αξιολογήσουν το οικονομικό και κοινωνικό κόστος ή να προβλέψουν πλήρως τα αντίστοιχα οφέλη ενός έργου ή μιας πολιτικής υποθετικής φύσης. Αφετέρου, οι εκτιμήσεις τους μπορεί εύκολα να επηρεαστούν από παράγοντες όπως η οικονομική τους κατάσταση, οι ιδεολογικές τους πεποιθήσεις ή άλλες μεταβλητές που είναι δύσκολο να ελέγξουμε ως ερευνητές.

Παράλληλα, η μέθοδος της υποκειμενικής ευημερίας που τα τελευταία χρόνια χαίρει δημοφιλίας κυρίως στη Μ. Βρετανία δεν μπορεί ούτε να προβλέψει μελλοντικές αλλαγές του επιπέδου ζωής, ούτε να αξιολογήσει τα μεγέθη των παθητικών αξιών χρήσης της πολιτιστικής κληρονομιάς, καθώς στηρίζεται αποκλειστικά στα δεδομένα του πολιτιστικού κοινού. Παράλληλα όμως, η μέθοδος φέρει και τα αρνητικά στοιχεία των

προτιμήσεων που δηλώθηκαν καθώς η αυτο-αξιολόγηση της ποιότητας ζωής υπόκειται εξίσου σε ατελή πληροφόρηση και εξωγενείς παράγοντες που συνδιαμορφώνουν τις αντιλήψεις των ερωτηθέντων. Είναι ενδεικτικό ότι στη σχετική μελέτη τους οι Fujiwara et al. (2014) παραδέχονται τη δυσκολία του συνεπούς ελέγχου τέτοιου είδους οικονομικών και κοινωνικών μεταβλητών. Επιπρόσθετα, η μέθοδος της υποκειμενικής ευημερίας θεμελιώνεται θεωρητικά πάνω στο κριτήριο της κατά Pareto αποτελεσματικότητας, η οποία εστιάζει στα άτομα και όχι στην κοινωνία συνολικά, αδυνατώντας έτσι να λάβει υπόψη της ζητήματα κοινωνικών ανισοτήτων και αποκλίσεων στον διαμοιρασμό των προνομίων και του οφέλους ανάμεσα σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες (Stiglitz and Rosengard, 2015).

Γενικότερα, ανεξαρτήτως από την τεχνική και καθώς το ενδιαφέρον για την αρχαιολογία και την πολιτιστική κληρονομιά αποτελεί εν πολλοίς δραστηριότητα των ανώτερων και μεσαίων κοινωνικών τάξεων, οι μεθοδολογίες που αντλούν δεδομένα αποκλειστικά από τους πολιτιστικούς καταναλωτές αναπαράγουν τελικά τις υφιστάμενες κοινωνικές ανισότητες, καθώς αποκλείουν συστηματικά άλλες κοινωνικές ομάδες (π.χ. κατώτερα οικονομικά στρώματα, μετανάστες, πρόσφυγες). Επιπρόσθετα, η διαμόρφωση της πολιτικής με βάση μεμονωμένες αναλύσεις κόστους-οφέλους σχετικά με την παραγωγή των εκάστοτε δημόσιων πολιτιστικών αγαθών είναι αρκετά προβληματική, καθώς η προσέγγιση του κράτους οφείλει να είναι περισσότερο συνολική απέναντι σε ζητήματα της πολιτικής οικονομίας (π.χ. σε σχέση με τις υπόλοιπες κρατικές παροχές).

Καθώς η εφαρμογή των οικονομικών μεθόδων στο πεδίο της πολιτιστικής κληρονομιάς παραμένει σχετικά πρόσφατη, η βελτίωση και ο εμπλουτισμός των μεθοδολογιών αυτών με συμπληρωματικά εργαλεία είναι μάλλον απαραίτητος, δεδομένου ότι οι παρούσες τεχνικές αξιολογούν μέρος μόνον της πολιτιστικής αξίας. Όπως ήδη συζητήσαμε νωρίτερα, η αξιολόγηση της κοινωνικο-οικονομικής σημασίας ενός μνημείου ή άλλου συναφούς πολιτιστικού αγαθού χρειάζεται να λαμβάνει υπόψη αλληλεπιδράσεις σε πολλαπλά επίπεδα καθώς και τις μετακυλήσεις των επιδράσεων αυτών σε διάφορα μέρη του οικονομικού συστήματος. Ταυτόχρονα, τυχόν μετρικά ή άλλα ποσοτικά εργαλεία των οικονομικών μπορούν να συνδυαστούν με ποιοτικές μεθόδους έρευνας, όπως αυτές που εφαρμόζονται στο πεδίο της πολιτιστικής διαχείρισης και των σπουδών για την πολιτιστική κληρονομιά, ώστε να είναι εφικτή η εις βάθος

αντίληψη των εννοιολογικών υφών και του περιεχομένου της κοινωνικής και της πολιτιστικής αξίας. Πρόκειται κυρίως για συμμετοχικές προσεγγίσεις που βασίζονται στην παρατήρηση, την εθνογραφία, τις αφηγήσεις ή τις εμπειρίες που σχετίζονται με τοποθεσίες ή γεγονότα που συνιστούν πολιτιστικά αγαθά σε ένα ορισμένο γεωγραφικό παρόν.

Πέρα από τα ερευνητικά εργαλεία και τις υβριδικές μεθοδολογίες που θα μπορούσαν ενδεχομένως να δώσουν στο πρόβλημα νέες και πιο σφαιρικές απαντήσεις, οφείλουμε να αντιμετωπίσουμε κριτικά και το ίδιο το ερώτημα της πολιτιστικής αξίας, αναλογιζόμενες την εκκίνηση και την εξέλιξή του στο τοπίο της πολιτιστικής πολιτικής. Μέσα από τη συνέργεια της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας με τα νεοκλασικά οικονομικά η όλη ιδέα της χρηματικής αποτύπωσης των αλληλεπιδράσεων μας με τα πολιτιστικά αγαθά και τα μνημεία εκλογικεύεται και φυσικοποιείται. Κατά συνέπεια, για να καταφέρουμε να υπερασπιστούμε την πολιτιστική κληρονομιά και την προστασία της χρειάζεται να αποδείξουμε ότι οι αλληλεπιδράσεις μας αυτές, ακόμα και όταν δεν εμπλέκονται σε κανενός είδους εμπορική συναλλαγή, έχουν θετικό αντίκτυπο για την οικονομία, την ανάπτυξη, ακόμα και την προσωπική μας υγεία.

Η λογική στην οποία στηρίζονται και την οποία ενισχύουν οι αντίστοιχες μελέτες φανερώνει ακριβώς την εμμονή της παρούσας πολιτικής με τη νεοφιλελεύθερη επιχειρηματολογία, καθώς η κατανομή «σπάνιων δημόσιων πόρων»⁷ καθιστά αναγκαία την ισοστάθμιση μεταξύ του οφέλους της πολιτιστικής κληρονομιάς και του κόστους για το δημόσιο ταμείο, εκφραζόμενα εξίσου ως χρηματικές αξίες, ώστε να μπορούν οι ειδικοί, λειτουργώντας από «πάνω προς τα κάτω», να κρίνουν «εάν η παρέμβαση [του κράτους] θα έχει αντίκρυσμα»⁸ (Fujiwara et al., 2014, σελ. 4). Τόσο η «σπανιότητα» όσο και το «αντίκρυσμα» για το κρατικό ταμείο και, κατ' επέκταση, για την κοινωνία χρησιμοποιούνται εδώ ως το τέλει άλλοθι, αποσιωπώντας ότι και η ίδια η συνθήκη της σπανιότητας είναι αποτέλεσμα πολιτικών αποφάσεων. Την ίδια στιγμή, μοιραία κανείς διερωτάται σε ποια βάση, από ποιους και με ποιον τρόπο θα κριθεί τελικά το μέγεθος και η ουσία της ανταποδοτικότητας των πολιτιστικών επενδύσεων;

⁷ “Scarce public resources”.

⁸ “Whether the intervention is worthwhile”.

Η όλη διαδικασία της οικονομικής αποτίμησης, από τη θεωρητική θεμελίωση έως την εμπειρική έρευνα φαίνεται να πάσχει από δομικά ζητήματα, τα οποία και χρειάζεται να αποδομήσουμε ώστε να μπορέσουν να αναδυθούν πιο σφαιρικές και δίκαιες για τον πολιτισμό (και το κοινωνικό σύνολο) προσεγγίσεις στο θέμα. Όπως προκύπτει από την παρούσα ανάλυση, η αξία της πολιτιστικής κληρονομιάς μέσα από το πρίσμα των συστημικών οικονομικών θεμελιώνεται θεωρητικά στην ιδέα των (ατομικών) προτιμήσεων και των (ατομικών) επιλογών. Ενάντια στην πολιτική φιλοσοφία, η οποία αναγνωρίζει την αξία ως ένα εξ' ολοκλήρου απότοκο των κοινωνικών σχέσεων και δυνάμεων (σημείο όπου συγκλίνουν ακόμη και οι θέσεις του Durkheim και του Marx), η νεοκλασική οικονομική θεωρία αντιλαμβάνεται την αξία με όρους ατομικής ωφέλειας.

Κατ' επέκταση, υπό το νεοκλασικό πρίσμα, το προσωπικό όφελος από την απόλαυση των πολιτιστικών αγαθών αναδύεται ως μια αυτοτελής και εσωτερική υπόθεση, η οποία και τίθεται ως αφετηρία στην πορεία για το συλλογικό συμφέρον. Σε αυτή τη βάση, η πολιτιστική αξία ορίζεται στενά ως το χρηματικό ποσό που κάποιος δέχεται να πληρώσει, ώστε να απολαύσει ή να διατηρήσει το πολιτιστικό αγαθό στην πραγματική ζωή ή σε ένα υποθετικό σενάριο. Ο ορισμός λοιπόν της αξίας θεμελιώνεται πάνω στην υπόθεση της χρησιμότητας (utility), έννοια η οποία ερμηνεύει τα οφέλη της πολιτιστικής κληρονομιάς μέσα από ένα πλαίσιο ηδονιστικής και άχρονης κατανάλωσης εμπορικών αγαθών.

Τόσο η θεωρητική πλαισίωση όσο και η μεθοδολογική αντιμετώπιση των οικονομολόγων απέναντι στον κοινωνικο-οικονομικό αντίκτυπο της πολιτιστικής κληρονομιάς αποτυπώνουν ευδιάκριτα τη μικροοικονομική οντολογία της ιδιοφύλειας και του ορθολογισμού. Δεδομένου ότι η κοινωνική επιστήμη έχει επανειλημμένα επισημάνει την αλληλεπίδραση μεταξύ εξουσίας, ιδεολογίας, κοινωνικής τάξης και πολιτιστικής κατανάλωσης (βλ. ενδεικτικά Williams, 1961^{*} Bourdieu, 1977^{*} Kopytoff, 1986^{*} βλ. επίσης Εμμανουήλ, Καυταντζόγλου και Σουλιώτης, 2016 για μια συνοπτική ανάλυση των βασικών κοινωνιολογικών θεωριών σχετικά με το θέμα), η αποτίμηση της (συλλογικής) πολιτιστικής αξίας μέσα από διαδικασίες που εστιάζουν αποκλειστικά στους πολιτιστικούς καταναλωτές και εξάγουν συμπεράσματα με βάση τις προσωπικές τους προτιμήσεις αποτελεί μια αρκετά προβληματική προσέγγιση, καθώς μετατρέπει ένα

πολύπλοκο πρόβλημα της πολιτικής οικονομίας σε ένα ζήτημα ικανοποίησης ατομικών αναγκών και επιθυμιών (Dragouni, 2020).

Παράλληλα, οποιαδήποτε αξιολόγηση της πολιτιστικής σημασίας είναι ιστορικά τοποθετημένη σε ένα συγκεκριμένο σύστημα ιδεών και πιστεύω, το οποίο σε κάθε σημείο ορίζει την αξία και την κατανέμει στα διάφορα πολιτιστικά αγαθά. Έτσι, θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε οποιαδήποτε αξία ως στατική ή εγγενή, καθώς αυτή είναι εξαρτώμενη πάντοτε όχι μόνο από τις μεθόδους ανάλυσης αλλά και από τον τόπο και τον χρόνο εξαγωγής της.

Συνεπώς, το ερώτημα της αποτίμησης της πολιτιστικής κληρονομιάς δεν αποτελεί μόνο μεθοδολογικό πρόβλημα αλλά και επιστημολογικό (και οντολογικό), αφού αφορά τους τρόπους μέσα από τους οποίους επιχειρούμε να αποκτήσουμε γνώση της κοινωνικής πραγματικότητας (και πρωτίστως του πώς αντιλαμβανόμαστε αυτή την πραγματικότητα). Η εφαρμογή του παραδείγματος της νεοκλασικής οικονομικής και των τεχνικών της στο πρόβλημα συνεπάγεται την αντίληψη της χρησιμότητας της πολιτιστικής κληρονομιάς για το κοινωνικό σύνολο ως ένα σύνολο από γνωρίσματα των οποίων η αξία επιβεβαιώνεται αποκλειστικά στη βάση της ικανότητάς τους να εκπληρώσουν προσωπικές ανάγκες. Αυτές ανάγονται τελικά σε αντιπροσωπευτικές της κοινωνικής ευημερίας παρά το ότι εκκινούν από την αρχή της ικανοποίησης των προτιμήσεων και τον γενικό κανόνα της μεγιστοποίησης της χρησιμότητας. Μοιραία λοιπόν, τέτοιου είδους μονόπλευρες αποτιμήσεις της πολιτιστικής κληρονομιάς που επαφίενται στη μικροοικονομική θεωρία περιορίζουν την κοινωνικο-οικονομική της αξία σε μια χρηματική έκφραση, αφήνοντας «εκτός» τυχόν παράπλευρα οφέλη που δεν μπορούν να χρηματοκοποιηθούν ή να γίνουν άμεσα αντιληπτά.

Δεδομένων των περιορισμών, είναι φυσικό να προτείνουμε οι θεωρητικές και εμπειρικές προσεγγίσεις στο θέμα να στραφούν και προς τη σκέψη των ετερόδοξων οικονομικών σχολών. Για παράδειγμα, η διαλεκτική προσέγγιση της αξίας μπορεί να λειτουργήσει ως ένα χρήσιμο αναλυτικό πλαίσιο για να διερευνηθούν σχετικά ερωτήματα και να γίνουν καλύτερα αντιληπτές οι κοινωνικές δυναμικές των διαδικασιών που παράγουν την πολιτιστική κληρονομιά και τις αξίες της. Για τον ίδιο τον Μαρξ, η χρηστική αξία (use value) εμφολεύει σε οτιδήποτε ικανοποιεί μια ανθρώπινη ανάγκη ενώ η *αξία* αποτελεί την κοινωνική έκφραση της χρηστικής αξίας σε ένα οικονομικό

σύστημα, όπου οι χρηστικές αξίες ανταλλάσσονται για αγαθά, δηλαδή χρηματικές ανταλλακτικές αξίες (exchange values). Αντίθετα με τη νεοκλασική θεωρία της χρησιμότητας, η οποία δίνει έμφαση στις ατομικές ανάγκες, η ιδέα της αξίας χρήσης περιγράφει ποιότητες που θεωρούνται γενικώς χρήσιμες σε μια δεδομένη κοινωνία. Υπό αυτό το πρίσμα, οι ανταλλακτικές αξίες, δηλαδή οι τιμές στις πραγματικές ή στις κατ' επίφαση αγορές που σχετίζονται με τα μνημεία, δεν αντιπροσωπεύουν πιστά τις αξίες χρήσης της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Με αυτό στο νου, ο μελλοντικός ερευνητής, αντιμετωπίζοντας την πολιτιστική κληρονομιά ως πηγή υπεραξίας ή μέσο συσσώρευσης της αξίας, θα μπορούσε ενδεχομένως να αναλύσει την οικειοποίηση των πολιτιστικών πόρων στη σύγχρονη κοινωνία. Δεδομένου ότι τα οικονομικά μέσα είναι άνισα κατανομημένα, η απομάκρυνση από τα συστημικά οικονομικά ανοίγει τον δρόμο για τη διερεύνηση των σχέσεων εξουσίας αντί της εστίασης στην επιλογή και τον ωφελμισμό της μικροοικονομικής οντολογίας. Την ίδια στιγμή θα ήταν σημαντικό να διερευνήσουμε τι συμβαίνει στη σφαίρα της παραγωγής της πολιτιστικής κληρονομιάς και των αγαθών της, τι σχέσεις αρθρώνονται μέσα σ' αυτή και ποιος ιδιοποιείται την υπεραξία της.

6. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Παρατηρώντας το αυξανόμενο ενδιαφέρον των φορέων χάραξης της πολιτιστικής πολιτικής αλλά και της επιστημονικής έρευνας για την αποτίμηση της αξίας της πολιτιστικής κληρονομιάς, το παρόν άρθρο παρουσίασε την «εργαλειοθήκη» των συστημικών οικονομικών για τη διερεύνηση του οικονομικού και κοινωνικού της αντίκτυπου. Όπως είδαμε αδρομερώς, η διεθνής βιβλιογραφία περιλαμβάνει διάφορες μεθοδολογικές προσεγγίσεις, οι οποίες όμως εφαρμόζονται από τους οικονομολόγους μονομερώς, αποτυπώνοντας τελικά την κοινωνικο-οικονομική σημασία των μνημείων υπό το στενό πρίσμα της ατομικής κατανάλωσης ή της πρόθεσης για κατανάλωση με στόχο την ικανοποίηση ατομικών αναγκών. Αυτή η μονοδιάστατη αντιμετώπιση έχει οδηγήσει ακόμα και τους ίδιους τους οικονομολόγους να παραδεχτούν ότι η μεθοδολογική αρτιότητα της αξιολόγησης της πολιτιστικής σημασίας παραμένει εν πολλοίς ένα άλυτο πρόβλημα (ChCfE, 2015* Throsby, 2019).

Εκείνο που παρατηρούμε συνολικά είναι ότι οι αλλαγές στη δομή και τις διαδικασίες της οικονομίας καθιστούν σταδιακά τις αρχές της αγοράς ως τον κατ' εξοχήν *modus operandi* όχι μόνο στο επίπεδο της πολιτιστικής πολιτικής αλλά και στην εννοιολόγηση της σχέσης μας με την πολιτιστική κληρονομιά με όρους κόστους και οφέλους. Ανεξαρτήτως των προθέσεων των συγκεκριμένων μελετών που εξετάσαμε εδώ, είναι σημαντικό να επισημάνουμε ότι τόσο στον διαχωρισμό μεταξύ οικονομικής και κοινωνικής αξίας όσο και στις αμιγώς οικονομικές μελέτες για την αξιολόγηση της σημασίας του παρελθόντος ελλοχεύει ο κίνδυνος της αναπαραγωγής και της ενδυνάμωσης των κοινωνικών ανισοτήτων και της υπάρχουσας ανισοκατανομής ανάμεσα στους επωφελούμενους από τα πολιτιστικά (δημόσια) αγαθά. Έτσι, είναι απαραίτητο οι επιστημονικές μας προσεγγίσεις σε συναφή ερωτήματα να είναι συνολικές και διεπιστημονικές, καθώς οι οικονομικές δραστηριότητες αποτελούν μέρος των κοινωνικών σχέσεων. Παράλληλα, η έμφαση στο άτομο-καταναλωτή και τις προσωπικές του επιλογές υποβαθμίζει την αξία της συλλογικής και αλληλέγγυας συμπεριφοράς των πολιτών - υποκειμένων και αγνοεί τον ρόλο της εξουσίας στη διαμόρφωση των σχέσεων παραγωγής και κατανάλωσης.

Με βάση τα παραπάνω, η θέση του παρόντος άρθρου είναι ότι η μελλοντική έρευνα χρειάζεται να εστιάσει περισσότερο στις διαδικασίες παραγωγής της αξίας και λιγότερο στα αποσπασματικά αποτελέσματα της κατανάλωσης της πολιτιστικής κληρονομιάς, ώστε να μπορέσει να αποδείξει όχι τη χρηματική της αξία για το δημόσιο ταμείο αλλά τη σημαντικότητα και συνάφειά της στην κοινωνική πραγματικότητα. Κάτι τέτοιο απαιτεί, εκτός των άλλων, την απομάκρυνσή μας από κάθετες ερευνητικές πρακτικές και τη στροφή προς μια κατεύθυνση περισσότερο συμπεριληπτική και συμμετοχική για τον εντοπισμό και την ερμηνεία της πολιτιστικής σημασίας. Ταυτόχρονα, οι οικονομικές μεταφράσεις της πολιτιστικής αξίας, οι οποίες επαφίενται αποκλειστικά στις υποθέσεις και στις μεθόδους της νεοκλασικής οικονομικής σκέψης, θα μπορούσαν να στραφούν προς την πολιτική οικονομία και να αξιοποιήσουν ετερόδοξες οικονομικές αναγνώσεις που αντιμετωπίζουν τη διαδικασία παραγωγής της αξίας ως κοινωνική σχέση και κοινωνική πράξη. Σε κάθε περίπτωση, η φύση και η ποιότητα της πληροφορίας που παράγεται, ανακτάται ή χάνεται όταν διερευνάται η σημασία της

πολιτιστικής κληρονομιάς εξαρτάται από τις εννοιολογικές και τις μεθοδολογικές μας επιλογές.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Βουδούρη, Δ. (Επιμ.) (2014). *Διαχείριση πολιτιστικών οργανισμών σε περιόδους κρίσης. Πρακτικά Διημερίδας (31 Μαΐου-1 Ιουνίου 2013)*. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.
- Εμμανουήλ, Δ., Κανταντζόγλου, Ρ., και Σουλιώτης, Ν. (2016). Κοινωνικές τάξεις και πολιτιστική κατανάλωση – μια πολλαπλά επίμαχη σχέση. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 146 (Α), σελ. 3-37. <https://doi.org/10.12681/grsr.10642>
- Καράγιωργας, Δ. (1979). *Δημόσια οικονομική (Πρώτος Τόμος): Οι οικονομικές λειτουργίες του κράτους*. Εκδόσεις Παπαζήση.

Ξενόγλωσση

- Abrina, T. A. S., and Bennett, J. (2020). Using choice modelling to estimate the non-market benefits of coral reef restoration in the Philippines. *Ocean & Coastal Management*, 185, 105039. <https://doi.org/10.1016/j.ocecoaman.2019.105039>
- Anderson, B. (1983) [2006]. *Imagined communities: Reflections on the origins and the spread of nationalism*. Verso.
- Atkinson, A. B., and Stiglitz, J. E. (2015). *Lectures on public economics: Updated edition*. Princeton University Press.
- Australia ICOMOS (1999). *The Burra Charter*. https://australia.icomos.org/wp-content/uploads/BURRA-CHARTER-1999_charter-only.pdf (accessed 29 December 2020).
- Avdikos, V., and Dragouni, M. (2021). Assessing values of cultural heritage and museums: A holistic framework. In B. J. Hraes, T. Brydges, T. Haisch, A. Hauge, J. Jansson and J. Sjöholm (Eds.), *Culture, creativity and economy: Collaborative practices, value creation and spaces of creativity* (pp. 83-94). Routledge, <https://doi.org/10.4324/9781003197065>

- Avrami, E., Macdonald, S., Mason, R. and Myers D. (Eds.) (2019) *Values in heritage management*. The Getty Conservation Institute.
- Bakhshi, H., Fujiwara, D., Lawton, R., Mourato, S., and Dolan, P. (2015). *Measuring economic value in cultural institutions*. Arts and Humanities Research Council.
- Begg, D., Vernasca, G., Fischer, S., and Dornbusch, R. (2014). *Economics* (11th ed.). McGraw-Hill Education.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice*. Cambridge University Press.
- Brida, J. G., Meleddu, M., and Pulina, M. (2012). Understanding urban tourism attractiveness: The case of the Archaeological Ötzi Museum in Bolzano. *Journal of Travel Research*, 51 (6), pp. 730-741. <https://doi.org/10.1177%2F0047287512437858>
- Cebr (2019). *The heritage sector in England and its impact on the economy*. Centre for Economics and Business Research.
- Council of Europe (2005). *Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*. Faro, 27. X.2005. CET Series 199. <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/199> (accessed 20 January 2021).
- Crossick, G., and Kaszynska, P. (2016). *Understanding the value of arts & culture*. UK Arts & Humanities Research Council.
- De Cesari, C. (2020). Heritage beyond the nation-state? Nongovernmental organizations, changing cultural policies, and the discourse of heritage as development. *Current Anthropology*, 61(1), 30-56. <https://doi.org/10.1086/707208>
- de la Torre, M. (Ed.) (2005). *Heritage values in site management: Four case studies*. Getty Conservation Institute.
- Diaz-Andreu, M. (2017). Heritage values and the public. *Journal of Community Archaeology & Heritage*, 4 (1), 2-6. <https://doi.org/10.1080/20518196.2016.1228213>
- Dragouni, M. (2017). *Sustainable heritage tourism: Towards a community-led approach*. Doctoral thesis. UCL. <https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10025949/> (accessed 2 December 2020).
- Dragouni, M. (2020). An economic analysis of heritage within the commons framework: Reflections on theory, methodology and social imagery. In S. Lekakis (Ed.), *Cultural heritage in the realm of the commons*. Ubiquity Press, pp. 45-65. <https://doi.org/10.5334/bcj.d>

- Dragouni, M., Fouseki, K., and Georgantzis, N. (2018). Community participation in heritage tourism planning: is it too much to ask?. *Journal of Sustainable Tourism*, 26 (5), pp. 759-781. <https://doi.org/10.1080/09669582.2017.1404606>
- Cultural Heritage Counts for Europe Consortium (2015). *Cultural Heritage Counts for Europe*. International Cultural Centre.
- English Heritage (2008). *Conservation Principles: Policies and Guidance for the Sustainable Management of the Historic Environment*. English Heritage.
- Franco, S. F., and Macdonald, J. L. (2018). The effects of cultural heritage on residential property values: Evidence from Lisbon, Portugal. *Regional Science and Urban Economics*, 70, pp. 35-56. <https://doi.org/10.1016/j.regsciurbeco.2018.02.001>
- Fujiwara, D., Cornwall, T., and Dolan, P. (2014). *Heritage and wellbeing*. English Heritage.
- Girard L. G., and Gravagnuolo, A. (2017). Circular Economy and cultural heritage/landscape regeneration. Circular business, financing and governance models for a competitive Europe. *BDC. Bollettino Del Centro Calza Bini*, 17 (1), pp. 35-52.
- Hall, S. (1999). Whose heritage? Un-settling 'the heritage', re-imagining the post-nation. *Third Text*, 13 (49), pp. 3-13. <https://doi.org/10.1080/09528829908576818>
- Harvey, D. (2012). *Rebel Cities: From the Right to the city to the urban revolution*. Verso.
- HM Treasury (2020). *The Green Book: Central government guidance on appraisal & evaluation*. The National Archives.
- Jaffry, S., and Apostolakis, A. (2011). Evaluating individual preferences for the British Museum. *Journal of Cultural Economics*, 35 (1), pp. 49-75. <https://doi.org/10.1007/s10824-010-9133-z>
- Kim-Prieto, C., Diener, E., Tamir, M., Scollon, C., and Diener, M. (2005). Integrating the diverse definitions of happiness: A time-sequential framework of subjective well-being. *Journal of Happiness Studies*, 6 (3), pp. 261-300. <https://doi.org/10.1007/s10902-005-7226-8>
- King, D. M., Mazzotta, M., and Markowitz, K. (2000). *Ecosystem Valuation website* (<http://www.ecosystemvaluation.org>). US Department of Agriculture (Natural

- Resources Conservation Service), National Oceanographic and Atmospheric Administration. (accessed 30 December 2020).
- Kopytoff, I. (1986). The cultural biography of things: commoditization as process. In Appadurai, A. (Ed.) *The social life of things: Commodities in cultural perspective*. Cambridge University Press, pp. 64-91.
- Lazrak, F., Nijkamp, P., Rietveld, P., and Rouwendal, J. (2014). The market value of cultural heritage in urban areas: an application of spatial hedonic pricing. *Journal of Geographical Systems*, 16 (1), pp. 89-114. <https://doi.org/10.1007/s10109-013-0188-1>
- Lampi, E., and Orth, M. (2009). Who visits the museums? A comparison between stated preferences and observed effects of entrance fees. *Kyklos*, 62 (1), pp. 85-102. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6435.2009.00425.x>
- Lawton, R., Fujiwara, D., Mourato, S., Bakhshi, H., Lagarde, A., and Davies, J. (2018). *The economic value of heritage: A benefit transfer study*. Nesta.
- Lekakis, S. (2020). A political economy of heritage and the commons: A first sketch focusing on Greece. In S. Lekakis (Ed.), *Cultural heritage in the realm of the commons: Conversations on the case of Greece* (pp. 17-44). Ubiquity Press. <https://doi.org/10.5334/bcj.c>
- Lekakis, S., and Dragouni, M. (2020). Can cultural economy be social? Discussing about the rural heritage of Greece. *The Greek Review of Social Research*, 155, pp. 99-120. <https://doi.org/10.12681/grsr.24827>
- Licciardi, G., and Amirtahmasebi, R. (Eds.). (2012). *The economics of uniqueness*. The World Bank.
- McClelland, A. (2018). Heritage and values-based approach. *The Encyclopedia of Archaeological Sciences*. Wiley-Blackwell.
- McGuire, R. (2008). *Archaeology as political action*. University of California Press.
- Nijkamp, P. (2012). Economic valuation of cultural heritage. In G. Licciardi and R. Amirtahmasebi (Eds.), *The economics of uniqueness*, The World Bank, pp. 75-106.
- Rypkema, D., and Cheong, C. (2011). *Measurements and indicators of heritage as development*. In ICOMOS 17th General Assembly, 2011-11-27 / 2011-12-02, Paris. http://openarchive.icomos.org/1283/1/IV-1-Article3_Rypkema_Cheong.pdf (accessed 30 December 2020).

- Sharifi-Tehrani, M., Verbic, M., and Chung, J. Y. (2013). An analysis of adopting dual pricing for museums: The case of the national museum of Iran. *Annals of Tourism Research*, 43, pp. 58-80. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2013.04.001>
- Stiglitz, J. E., and Rosengard, J. K. (2015). *Economics of the public sector* (4th ed.). W.W. Norton Company Inc.
- Throsby, D. (2012). Heritage Economics: A Conceptual Framework. In G. Licciardi and R. Amirtahmasebi (Eds.), *The economics of uniqueness* (pp. 45-74). The World Bank.
- (2019). Heritage Economics: Coming to terms with value and valuation. In E. Avrami, S. Macdonald, R. Mason, and D. Myers (Eds), *Values in heritage management* (pp. 199-209). The Getty Conservation Institute.
- Voltaire, L., Lévi, L., Alban, F., and Boncoeur, J. (2017). Valuing cultural world heritage sites: an application of the travel cost method to Mont-Saint-Michel. *Applied Economics*, 49 (16), pp. 1593-1605. <http://dx.doi.org/10.1080/00036846.2016.1221046>
- UNESCO (2011). *Recommendation on the Historic Urban Landscape*. UNESCO. <http://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-638-98.pdf> (accessed 20 January 2021).
- UNESCO/United Nations Development Programme (2013). *Creative Economy Report: Widening Local Development Pathways*. <http://www.unesco.org/culture/pdf/creative-economy-report-2013.pdf> (accessed 31 December 2020).
- Williams, R. (1961). *The long revolution*. Broadview Press.
- World Health Organisation (1946). *Constitution of the World Health Organization*. <https://apps.who.int/gb/bd/PDF/bd47/EN/constitution-en.pdf?ua=1> (accessed 30 December 2020).